

ГЕОЭКОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOENVIRONMENTAL SCIENCE

Аблешов Т.А.

**ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНДЫН ТАБИГЫЙ ТОЮТ ЖЕРЛЕРИНИН
ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ**

Аблешов Т.А.

**ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЕСТЕСТВЕННО-КОРМОВЫХ
УГОДИЙ ВНУТРЕННЕГО ТЯНЬ-ШАНЯ**

T.A. Ableshov

GEOECOLOGICAL STATE OF NATURAL-FEEDING NAMES OF INLAND TIEN SHAN

УДК: 551.4, 633.2/3

Макалада Ички Тянь-Шандын аймагында жайгашкан табигый жайыттардын геоэкологиялык абалына токтолуп, аларды жакшыртуунун иш аракеттери менен стратегиясын иштеп чыгуу сунушталган.

Негизги сөздөр: *табигый жайыттар, тоют, жер ресурстары, ландшафт, Ички Тянь-шань, Нарын суусунун абалы.*

В статье рассмотрены геоэкологическое состояние естественных пастбищ во Внутреннем Тянь-Шане и предложено разработать стратегии по улучшению этих пастбищ.

Ключевые слова: *естественные пастбища, кормовые угодья, земельные ресурсы, ландшафт, Внутренний Тянь-Шань, бассейн реки Нарын.*

The article considers the geoecological state of natural pastures in the Inner Tien Shan and suggests the development of strategies for improving these pastures

Key words: *Natural pastures, forage, land resources, landscape, Inner Tien-Shan, Naryn river basin.*

Ички Тянь-Шандын табигый жайыттары 2656,2 миң гектарды ээлеп, айыл чарба жерлеринин 87 пайызын түзүп, тоюттун жарымынан көбүн берет. Жайыттардан жаныбарлар жаңы, бузулбаган курамында негизги сандагы витаминдер, ферменттер жана башка биологиялык активдүү бирикмелерди ошондой эле минералдык заттар менен микроэлементтерди алат. Жайыттар жаныбарларга жайкы жагымдуу температуралык режими, таза абасы менен ден соолугуна жана нормалдуу өсүшүнө активдүү аймак болуп саналат[1].

Жайыттар жер ресурстарына кирет да, мал чарбасын тоют менен камсыз кылууда пайдаланылат. Ички Тянь-Шандын атактуу жайлоолоруна Арпа, Ак-Сай, Соң-Көл, Чатыр-Көл, Суусамыр, Тондун жана Жети-өгүз районунун сырттары кирет. Мурун жайыттар малга керектүү бардык тоюттардын 70 пайызын камсыз кылып же болбосо бир гектардын орточо түшүмдүүлүгү 5,5 центнерге жеткен.

Көп жылдар бою жайыттарды баш аламан, кароосуз пайдалануунун кесепеттеринен жана мал

башынын, өзгөчө кой чарбасынын кескин көбөйүшүнөн улам жайыттар начарлап, кыртыштын асылдуулугу төмөндөп, чөптүн түшүмдүүлүгү кыскарып, боз талааларга айланган. Мындай абал өзгөчө 1991-жылга чейин орун алып келген. Ушундай себептерден айрым жайыттарда чөптүн түшүмдүүлүгү 2-4 эсе кыскарып, алардын ордун мал жебеген отоо чөптөр баскан. Ушул себептен жайыттардын деградацияланышынан алардын аянты кыскарган. Албетте, кийинки мезгилдерде, айрыкча 1992-2016-жылдарда жайыттардын абалы кескин түрдө жакшырды, себеби, мал чарбаны көп кармаган мурдагы колхоз, совхоздор тарап, алардын ордуна жеке менчик фермерлер, дыйкан чарбалар түзүлгөн. Кой, жылкы, уй, топоз коомдук менчиктен ажыратылып, жеке менчикке берилген. Рынокко өтүү мезгилинде фермерлерге мамлекет тарабынан финансылык жактан, айыл-чарба машиналар, күйүүчү майлар менен камсыздандыруу боюнча олуттуу жардам берилбегендиги калктын турмуш деңгээлине түздөн түз таасирин тийгизди.

Ушул себептерге байланыштуу республикада малдын саны кескин түрдө кыскарып, 2008-жылдын маалыматы боюнча кой-эчкинин саны Кыргызстан боюнча 3,8 млн. башка чейин кыскарган. Бирок кийинки мезгилдерде малдардын башынын кайрадан көбөйө баштаганы байкалууда.

Мурун деградацияланган, эрозияга дуушар болгон жайыттар эс алып, чөптөрдүн түшүмдүүлүгү артты, бирок азыркы убакта табигый жайыттардын 85 пайызы пайдаланылбай калды[3]. Малдын башынын дайыма өсүшү менен табигый жайыттарды сактоо жана сарамжалдуу пайдалануу керек. Ички Тянь-Шандын талааларында тоюттарды өндүрүү чектелүү болгондуктан, жаныбарларды тоют менен камсыздандырууда жайыттардын мааниси жылдан жылга өсөт. Малдын башынын кескин көбөйүшү, система-сыз жаюу жана жайыттарды жакшыртуу боюнча иш чараларынын жетишсиздиги, алардын начарлашына алып келген.

Көп жашаган адамдардын айтуусу боюнча, 70 жыл мурун Соң-Көл өрөөнүндө чөп өсүмдүктөрү 50-60см бийиктикке жеткен. Азыркы кезде ошол эле аймакта, чөптүн бийиктиги 4-8см ге жеткен бетегелүү талаа үстөмдүк кылат. Ушул мезгилге чейин бул талаалардын чөптөрүндө шалбаа өсүмдүктөрүнүн элементтери - мыя чөп, тоголок жалбырактуу уу коргошун, таргыл сакталып калган.

Жайыттардын көпчүлүк бөлүгү, өзгөчө жаз-көз жайыттарында өсүмдүктөрдүн түрдүк составы өзгөргөн. Жайыттардын өсүмдүк каптоосунда, өзгөчө шалбаа жана шалбаалуу талааларда тоюттук эмес, зыян жана уулу өсүмдүктөр, тикенектүү бадалдар үстөмдүк кыла баштаган. Азыркы кезде алар 265 миң гектар жерге толуп кеткен. Ар түрдүү даражадагы деградацияга учурабаган аймактар калбай калган. Бул процессти токтотуу үчүн жайыттарды үнөмдү пайдалануу системасын жана жакшыртуу иш чараларды киргизүү керек.

Эгерде жайыттарды жакшыртуу иш чараларын тоолуу арттарда рельефтин татаалдыгынан, тик капталдуулуктан, барууга оңой болбогон өтө бийиктигинен аткарууга мүмкүн болбосо да, Ички Тянь-Шандын бардык аймагындагы жайыттарда рационалдуу пайдалануу системасын колдонуу, жайыттарды которуу жана малдарды жайууну башкаруу менен жүргүзсө болот. Тоолуу өрөөндөрдөгү жайыттарды жана тик эмес капталдардагы аймакты дайыма кароосуз калуудан калкалоо керек. Татаалыраак рельефтүү жерлерде тегерете тосмону жасоонун кереги жок, кароосуз калуудан жана жайыт которуунун чектерин рельефтин табигый чектери менен өткөрүүгө болот (агын суулар, суу бөлгүчтөр, аскалар)[6].

Табигый жайыттарда жакшыртуу иш чараларын жүргүзүү менен үнөмдүү пайдалануу, алардын азыктүүлүгүн белгилүү өлчөмдө көтөрүп, өсүмдүк каптоосун сактайт жана жакшыртат. Бул мал чарба азыктарын көп өлчөмдө алуу эле эмес, чарбалардын азыркы шартында жыл сайын өсүп жаткан, жаратылышты коргоо мааниси абдан чоң[5].

Ички Тянь-Шандын аймагында табигый тоют жерлери деңиз деңгээлинен 1400м ден 4000м ге чейинки аралыкта жайгашкан. Бийик тоолуу жайыттардын ичинен 0,9 миң гектар жери деңиз деңгээлинен 3000-4000м бийиктикте орун алган. Табигый жайыттар менен чабындылардын өсүмдүктөрүнүн мүнөзүнө карата чөл, жарым чөл, талаа, шалбалуу-талаа жана шалбаага бөлүнөт. Салыштырмалуу чоң аянтты талаа жана эң аз аянтты 0,15 миң гектарды түзгөн бийик тоолуу тундра сымал жайыттар ээлейт.

Кыргызстандын азыркы мезгилдеги мал чарбасында тоют жерлери- жайыттар, табигый жана маданий чөп чабык жерлерди пайдаланууда традициялык метод колдонулууда. Алардын калыптанышы климаттык бийик алкактарга жана жыл мезгилдеринин вегетациялык шарттарындагы чөп өсүмдүктөрүнүн өнүгүшүнө көз каранды. Жайыттардын мезгил боюнча пайдалануунун аянттары

төмөнкүчө: Жазгы-күзгү жайыт 796,9 миң гектар (30%), жайкы 1168,7 миң гектар (44%) жана кышкы 690,6 миң гектар (26%).

МДИ «Кыргызжердолбоор» тарабынан түзүлгөн масштабы 1:500000 дик Кыргызстандын жайыттарынын картасына географиялык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында Ички Тянь-Шандын жайыттарынын мейкиндик боюнча бөлүнүшүн төмөндөгүдөй мүнөздөмөсүн аныктадык (табл. 1) [4].

Азыркы мезгилде жайыттарын пайдалануу боюнча маалыматтардын жоктугуна байланыштуу, бул талдоого Ак-Сай, Арпа, Чүй жана Үзөнгү-Кууш дарыяларынын алабындагы жайыттар киргизилген жок.

1-таблица

Дарыя алабдарынын чектеринде жайыттарды мезгил боюнча пайдалануунун аянттары (га)

Жайыттар	Кышкы	Жазгы-күзгү	Жайкы	Бардыгы
Дарыя алабы				
Чоң жана Кичи Нарын	35000	26250	232500	293750
Ат-Башы	46250	33750	105000	185000
Ала-Буга	17500	68750	260000	346250
Соң-Көл	17500		66250	83750
Көкөмерен-Суусамыр	35000	80000	272500	387500
Кетмен-Төбө	51250	23750	40000	115000
Узун-Акмаг	11250	23750	63750	98750
Бардыгы	213750	256250	1040000	1510000

1-таблицада көрүнүп тургандай Нарын дарыясынын алабында жайыттардын бардык түрү боюнча 1510000га бар. Алардын ичинен чоң аймакты жайкы жайыттар ээлеп, анын аянты 1040000га ны түзүп, жалпы жайыттардын 68,8 пайызы туура келет. Ал эми жазгы-күзгү жайыттарга 256250га (17%) кышкы – 213750га (14,2%) туура келет. Көрүнүп тургандай, жайыттардын аянтынын эң көбү Көкөмерен-Суусамыр сууларынын алабында жатып, жалпы жайыттардын 25,7 пайызын түзөт. Жайыттардын зор бөлүгү Ала-Буга суусунун алабына (22,9%) жана Нарындын жогорку бөлүгөндө (19,5%) жайгашкан. Жайкы жайыттардын 2/3 бөлүгү жогорудагы айтылган дарыялардын алабында топтолгон. Кышкы жайыттардын 23,9 пайызы Кетмен-Төбө жана 21,6 пайызы Ат-Башы суусунун алабында жайгашкан.

Эске сала турган нерсе, кээ бир аймактар кышкы жайыттарга шарттуу түрдө киргизилген. Мисалы, Соң-Көл өрөөнүнүн, Чоң жана Кичи Нарындын жогорку бөлүгүндөгү аймактардагы кышкы жайыттарга, жаратылыштык климаттык шартты боюнча кескин континенталдуулук мүнөздүү жана малды кышында табигый түрдө кармоо үчүн жагымсыз. Чечмелегенде, жагымдуу экономикалык шарттар жана мал чарбасынын максималдуу өнүгүшүнүн мезгилинде, кар аз түшкөн жерлерде сарайлар менен кошарлар курулуп, мал ташылып келинген

чөп-жем менен багылган. Мындай жерлердин тегереги кышкы жайыт катары каралган.

Изилденген региондун аймагында, сугаруунун натыйжасында өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн көтөрүү жана дан өсүмдүктөрү менен чөп өсүмдүктөрүнүн райондоштурулган сортторун себүүнүн негизинде жогорку азыктуулуктагы тоют базасын түзүү үчүн жайыттардын кээ бир аймактары бөлүндү. «Кыргызжердолбоор» институту тарабынан түзүлгөн жайыттардын картасы боюнча ченөөлөрдү жүргүзүп, мындай аймактар изилденген региондо 216000ганы ээлеп жаткандыгын аныктадык. Бул аймактардын жаратылыш шарттарын геоэкологиялык жана географиялык жактан караганда, сугарууга жарай турган кээ бир жерлер, дагы да болсо кошумча изилдөөлөрдү талап кылат. Мисалы, Соң-Көлдүн жээгиндеги 27500га жерди сугаруу көлдүн жана өрөөндүн геосистемасына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошол эле мезгилде, Ат-Башы суусунун алабында сугарылуучу жайыттарды изилдөө керек.

Негизинен, биздин оюбуз боюнча, жайыттарды райондоштурууда жаюунун мезгилинин жалпы стратегиясын кайра карап чыгуу анын негизинде аймакты кайра райондоштуруу бул жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу саясатынын негизи болуш керек. Мында малды жаюуда таасирдин аймактык

жана мезгилдик бөлүнүшүн оптималдаштыруу, табигый жана антропогендик таасирге жайыт аймактарынын экосистемасынын туруктуулугун бекемдөө жана социалдык, коммуникациялык ошондой эле ирригациялык-мелиоративдик инфраструктураларды түзүү болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Аблешов Т.А., Төрөкулова А. Ички Тянь-Шандагы табигый жайыттардын абалы, аларды жакшыртуу иш чараларын жүргүзүү менен үнөмдүү пайдалануу. Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. Вып. Каракол, 2008. – 45-49с.
2. Курманалиев А. Экономическая эффективность поверхностного улучшения пастбищ и пути повышения их продуктивности. // Почвенные ресурсы Киргизской ССР и их качественная оценка. Вып.11. Фрунзе, 1978. -121-126с.
3. Кермалиев Р.С. Геоэкологическое состояние Иссык-Кульской области Вестник ИГУ. Каракол, 2009.
4. Проектный институт «Кыргызгипрозем». Проект «Развитие овцеводства в КР» Компонент «Мониторинг, оценка и защита пастбищ». 2002.
5. Чодураев Т.М. Экономическая география Кыргызской Республики. Бишкек, 2009. Стр.-32.
6. Шихотов В.М. и др. Рекомендации по рациональному использованию и улучшению пастбищ Киргизии. Фрунзе, 1968. -54с.

Рецензент: д.геог.н., профессор Чодураев Т.